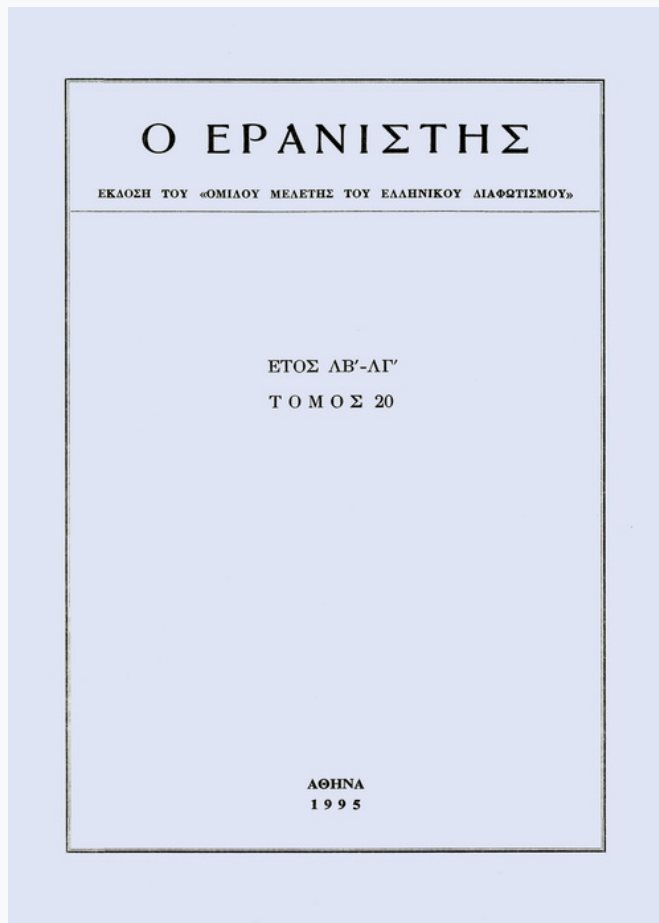

The Gleaner

Vol 20 (1995)

Οι πρώτοι δάσκαλοι της Σχολής Κοζάνης (Από τον Γεώργιο Κονταρή ως τον Ευγένιο Βούλγαρη)

Χ. Γ. Πατρινέλης

doi: [10.12681/er.234](https://doi.org/10.12681/er.234)

To cite this article:

Πατρινέλης Χ. Γ. (1995). Οι πρώτοι δάσκαλοι της Σχολής Κοζάνης (Από τον Γεώργιο Κονταρή ως τον Ευγένιο Βούλγαρη). *The Gleaner*, 20, 5–19. <https://doi.org/10.12681/er.234>

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΟΖΑΝΗΣ (Ἀπὸ τὸν Γεώργιο Κονταρή ὡς τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη)

ΜΟΝΑΔΙΚΗ ΠΗΓΗ γιὰ τὴν πρώιμη ἱστορία τῆς Σχολῆς Κοζάνης ἦταν ὡς τὴν ἀρχὴν πολὺτιμη διατριβὴ τοῦ λόγιου Κοζανίτη ἱερέα Χαρίσιου Μεγδάνη *Περὶ τῆς ἀρχῆς, προόδου καὶ τῆς νῦν καταστάσεως τῆς ἐν Κοζάνῃ Ἑλληνικῆς Σχολῆς καὶ τῶν ἐν αὐτῇ κατὰ καιροὺς χρηματισάντων διδασκάλων*...¹ Στὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Μεγδάνης, μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ στὴν πρώιμη ἱστορία τῆς Κοζάνης, βιογραφεῖ σὲ χωριστὲς παραγράφους τοὺς δασκάλους τῆς σχολῆς ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της (τὸ 1668, κατὰ τὸν Μεγδάνη) ὡς τὸ 1819. Καὶ γιὰ μὲν τοὺς δασκάλους τῆς ὄψιμης περιόδου εἶχε στὴ διάθεσή του ἐπαρκεῖς ὁπωσδήποτε γραπτὲς πηγές καὶ ἀσφαλεῖς προφορικὲς μαρτυρίες ἢ καὶ προσωπικὴ γνῶση τῶν πραγμάτων, γιὰ τοὺς παλαιότερους ὅμως δασκάλους τῆς σχολῆς (ὡς τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα περίπου) στηρίχθηκε, φαίνεται, σὲ ἐπισφαλεῖς —ἐν μέρει τουλάχιστον— προφορικὲς παραδόσεις. Παρὰ ταῦτα ὁ Μεγδάνης δὲν δίστασε νὰ καθορίσει τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς θητείας τοῦ κάθε δασκάλου μὲ συγκεκριμένους χρονολογίες, οἱ ὁποῖες ὅμως εἶναι λίγο ἢ πολὺ ἐσφαλμένες. Σκοπὸς τῆς μελέτης μου αὐτῆς εἶναι νὰ διορθωθοῦν ἢ πάντως νὰ προσδιοριστοῦν ἀκριβέστερα οἱ χρονολογίες αὐτὲς καὶ νὰ προστεθοῦν βιογραφικὲς καὶ ἄλλες εἰδήσεις γιὰ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς δασκάλους αὐτοὺς μὲ βάση ἀνεκδοτὲς ἢ δημοσιευμένες μὲν ἀλλ' ἀνεκμετάλλευτες ὡς σήμερα πηγές.

Ἦδη σὲ ἀνακοίνωσή ποῦ παρουσίασα στὸ συνέδριο *Ἡ Κοζάνη καὶ ἡ περιόχῃ της* (24-26 Σεπτεμβρίου 1993)² ἀποδείχθηκε, νομίζω πειστικά, ὅτι ὁ πρῶτος δάσκαλος τῆς Σχολῆς Κοζάνης Γεώργιος-Γρηγόριος Κονταρῆς δὲν μπορεῖ νὰ δίδαξε ἐκεῖ στὰ χρόνια 1668-1671 (ἢ 1672), ὅπως σημειώνει ὁ Χαρίσιος Μεγδάνης, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Ἰταλία, δηλαδὴ μετὰ τὸ 1675 ἢ καὶ μετὰ τὸ 1684, ἀλλὰ πάντως πρὶν ἀπὸ τὸ

1. Δημοσιευμένη (μᾶλλον στὴ Βιέννη) τὸ 1820 στὸ τεῦχος *Ἀγγελία*... βλ. Δ. Γκίνη-Β. Μέζα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, 3, Ἀθήνα 1957, σ. 431, ἀρ. 1037.

2. Χ. Γ. Πατρινέλη, «Γεώργιος Κονταρῆς, λόγιος τοῦ ΙΖ' αἰῶνα ἀπὸ τὰ Σέρβια». Θὰ δημοσιευθῇ προσεχῶς στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου.

1690. Πρέπει επομένως να μετατεθῆ λίγα χρόνια αργότερα και ἡ ἔδρυση τῆς Σχολῆς Κοζάνης, τὴν ὁποία ὁ Μεγδάνης θέτει στὸ 1668. Ἀντιστοίχως πρέπει νὰ μετατεθοῦν καὶ οἱ χρονίες τῆς θητείας τῶν διαδόχων τοῦ Κονταρῆ δασκάλων τῆς σχολῆς.

2. Ἐνας ἀπὸ αὐτούς, ὁ Νεόφυτος, ἦταν σπουδαῖος ὄχι μόνον ὡς δάσκαλος, ἀλλὰ καὶ ὡς συγγραφέας καὶ λόγιος μὲ πολυσχιδὴ δραστηριότητα, ἄγνωστη ὡς σήμερα. Ὁ Χαρίσιος Μεγδάνης σημειώνει γι' αὐτόν: *Νεόφυτος ἱερομόναχος, 1678· Σερβιώτης τὴν πατρίδα... ἐστάθη εἰς αὐτὸ [τὸ σχολεῖο Κοζάνης] διδάσκαλος ἔτη δεκαεξ̄ [δηλ. ὡς τὸ 1694]· ἔπειτα παρητήθη διὰ τὸ γήρας καὶ ἠσύχαζε μὲ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἱεροκήρυκος... Ἦτον δὲ ὁ ἀνήρ κεκοσμημένος... μὲ παιδείαν διαφέρουσαν... περιπατητικὸς τὰ μαθήματα, καὶ μετὰ τὰ γραμματικὰ καὶ ποιητικὰ ἐδίδασκεν εἰς τοὺς μαθητάς του τὴν σειρὰν τῶν ἀριστοτελικῶν ἐπιστημονικῶν μαθημάτων κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Κορδαλέως, καὶ ἐξόχως τοὺς ἐξήσκει εἰς τὴν ρητορικὴν...³ Τίποτα περισσότερο δὲν ἦταν γνωστὸ ὡς τώρα γιὰ τὸν Νεόφυτο. Μιὰ σειρά σημειωμάτων ὅμως —ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων⁴— σὲ κώδικες ποὺ ἀντέγραψε ἢ κατεῖχε ὁ Νεόφυτος μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν ἀκριβή του ταυτότητα καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσουμε τὰ στάδια τῶν σπουδῶν του, τὶς μετακινήσεις του, καθὼς καὶ τὴ διδακτικὴ καὶ τὴ συγγραφικὴ του δραστηριότητα.*

Τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ σημειώματα αὐτά, ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τοῦ Νεοφύτου καὶ τὴ θητεία του στὴ Σχολὴ Κοζάνης, φέρεται —ἀνεκδοτο ἀκόμη— στὸν κώδ. Ἰβήρων 619, φ. 330 (ὅπου τὸ τέλος τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Χαραλάμπου): *Ἄδει σοι ταῦτα ἐκ ψυχῆς, Χαραλάμπες, Νεόφυτος Χρηστόπουλος, Ἰβηροῖτης θύτης τε ἄζυξ τε σχολάρχης τε Κοζάνης, ἀπὶ ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ*. Ὁμοία σχεδὸν φραστικὴ διατύπωση ἔχει καὶ ἓνα ἄλλο —κακοαντιγραμμένο καὶ κακοεκδεδομένο— σημείωμα, ποὺ δὲν εἶχε προσεχθῆ ὡς τώρα, στὸν κώδ. Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης 32, φ. 24 (καὶ πάλι στὸ τέλος τῆς Ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου Χαραλάμπου): *Νεόφυτος*

3. Χαρίσιος Μεγδάνης, «Περὶ τῆς ἀρχῆς...», *Ἄγγελια*, σ. 47.

4. Στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος τῆς ἐκ νέου περιγραφῆς τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς Ἰβήρων, ὁ λόγιος μοναχὸς Θεολόγος, βιβλιοθηκᾶριος τῆς μονῆς, ἔχει μεταγράψει τὰ ποικίλα σημειώματα τῶν κωδίκων ὑπ' ἀρ. 161-200 καὶ 324-729. Ἀπὸ τὴ συναγωγή αὕτη εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ θέσει ὑπόψη μου ὅσα κωδικογραφικά, κτητορικὰ ἢ ἄλλα σημειώματα σχετίζονται μὲ τὸν Νεόφυτο Χρηστόπουλο καὶ παραλείπονται ἢ δημοσιεύονται ἀτελῶς ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο. Ἐπίσης σημειώματα σὲ ἔντυπα τῆς μονῆς, ποὺ ἀνῆκαν ἄλλοτε στὸν Νεόφυτο. Τὸν εὐχαριστῶ θερμότατα.

ρηγόραλος, Ἰβηρίτης θύτης τε ἄζυξ τε σχολάρχης τε Κοζάνης· καὶ ἐν συνεχείᾳ μὲ τὸ ἴδιο χέρι: Θεοῦ τὸ δόρον καὶ Νεοφύτου πόνος Ἰβηρίτου καὶ ὁ γράφας ἐλάχιστος ἱερεὺς Νικόλαος. Καὶ στὸ φ. 9β: Τέλος 1723 πόνου ἐλάχιστου καμοῦ Νικολάου ἱερέος ἁμαρτωλοῦ.⁵ Εἶναι προφανές ὅτι ὁ ἡμιεγγραμματος γραφέας Νικόλαος ἀντέγραφε ἀπὸ κώδικα γραμμένον ἀπὸ τὸν σχολάρχῃ Κοζάνης Νεόφυτο Χρηστόπουλο, τοῦ ὁποῦο μετέφερε καὶ τὸ κωδικογραφικὸ σημεῖωμα, δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ διαβάσει σωστὰ τὸ ἐπώνυμο τοῦ Νεοφύτου καὶ τὸ διαστρέβλωσε στὸ ἀκατανόητο ρηρηγόραλος. Ἡ παρουσία τοῦ Νεοφύτου στὴν Κοζάνη τὸ 1710 μαρτυρεῖται ἀπὸ δύο ἀκόμη σημεῖωματα. Στὸν κώδ. Ἰβήρων 606, ποὺ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του περιέχει ἔργα τοῦ Νεοφύτου καὶ εἶναι αὐτόγραφος, περιλαμβάνεται καὶ *Διδαχὴ εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Νικολάου, τῆς δ' Δεκεμβρίου ἐν τῇ χώρᾳ Κοζάνη κατὰ τὸ ἁπὶ τῷ σωτηρίῳ*.⁶ καὶ στὸ φ. 23: *ἁπὶ Ἰαννουαρίου γ', ἡμέρα γ', εἰς Κοζάνην. † Προηγούμενος Νεόφυτος Ἰβηρίτης*.

Ἀξιζει ὅμως νὰ παρακολουθήσουμε τίς ἀλλεπάλληλες μετακινήσεις τοῦ Νεοφύτου καὶ τίς ποικίλες δραστηριότητές του μὲ βάση τὰ πάμπολλα κωδικογραφικὰ, κτητορικὰ καὶ ἄλλα σημεῖωμάτα του σὲ μιὰ σειρά τριάντα καὶ πλέον κωδίκων, ἀλλὰ καὶ ἐντύπων βιβλίων τῆς μονῆς Ἰβήρων κυρίως. Ἔτσι, ὅχι μόνο θὰ καταστῆ εὐχερέστερο νὰ προσδιοριστῇ ὁ χρόνος τῆς θητείας του στὴ Σχολὴ Κοζάνης, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναδειχθῇ ἡ πολυμέρεια τῆς προσωπικότητάς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἀγνοημένου αὐτοῦ λογίου.

Ὁ Νεόφυτος Χρηστόπουλος καταγόταν, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, ἐκ τῆς ἀριζήλου κωμοπόλεως Τυρνάβου,⁷ καὶ ὅχι ἀπὸ τὰ Σέρβια, ὅπως σημεῖω-

5. Ἡ ἀνάγνωση τῶν σημειωμάτων ἐξ αὐτοψίας. Ὁ Ἄντ. Σιγάλας (*Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α'. Ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκαι Ἀντικτῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 19-20), ποὺ περιγράφει τὸν κώδικα, ἐκδίδει τὰ σημεῖωματα ἐσφαλμένα σὲ ὀρισμένα σημεῖα. Ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὸν κώδικα καὶ δείγματα γραφῆς τοῦ Νικολάου βλ. στοῦ Δημ. Ζ. Σοφιανοῦ, «Ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁ Νέος τῆς Βουένης», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 2 (1986) 82-83 καὶ πίνακες ζ'-ζ'.

6. Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, 2, Κανταβρυγία 1900, σ. 184. Στὸ ἔργο αὐτό, καὶ στὸν οἰκεῖο κατὰ περίπτωσιν τόπο, βλ. καὶ τίς περιγραφὰς τῶν ἀγιορειτικῶν κωδίκων ποὺ μνημονεύονται ἐφεξῆς.

7. Βλ. τὸ ἐκτενὲς σημεῖωμα τοῦ Νεοφύτου (21 Ἀπριλίου 1707) ποὺ ἔχει ἐκδοθῆ ἑπανειλημμένα: ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο, *Νέος Ἑλληνομνήμιον* 2 (1905) 86-87· πρβλ. καὶ σ. 51-61· ἀπὸ τὸν Ν. Α. Βέη, *Βυζαντις* 1 (1909) 236 ιζ'-ιγ' καὶ 261-263, καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, 1 (Μονῆς Μεταμορφώσεως), Ἀθήνα 1967, σ. 365-367, 662· πρβλ. Δημ. Ζ. Σοφιανοῦ, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, 3.

νει ο Μεγδάνης. Για πρώτη φορά άπαντᾶ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1691, ὅταν ἀντιγράφει μέρος τοῦ κώδ. Ἰβήρων 521. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1692 μαρτυρεῖται ὡς ἱεροδιάκονος (κώδ. Ἰβήρων 531) καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1698 ὡς ἱερομόναχος (κώδ. Ἰβήρων 251). Πρέπει λοιπὸν νὰ ἦταν τότε τριάντα ἐτῶν τουλάχιστον. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1699 άπαντᾶ ὡς ἱερομόναχος Ἰβηρίτης (κώδ. Ἰβήρων 247). Μεταξὺ τοῦ 1697 καὶ τοῦ 1704 τουλάχιστον μαθήτευε στὴ νεοσύστατη τότε Σχολὴ Τίρναβου, κοντὰ στοὺς γνωστούς δασκάλους Μάρκο Πορφυρόπουλο τὸν Κύπριο (ὡς τὸ 1700)⁸ καὶ Ἀναστάσιο Παπαβασι-

Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου, Ἀθήνα 1986, σ. 160, καὶ τοῦ ἰδίου, Ὁ ὁσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης. Βίος, ἀκολουθία, συναξάρια, Μετέωρα 1990, σ. 76-83.

8. Ὁ Πορφυρόπουλος μαρτυρεῖται ὡς δάσκαλος στὸν Τίρναβο τὸν Ἰούνιο τοῦ 1699 (κώδ. Ἰβήρων 247), ἀλλὰ πιθανῶς βρισκόταν ἐκεῖ ἐνωρίτερα, ἀφοῦ ἡ σχολὴ τοῦ Τίρναβου φαίνεται ὅτι λειτουργοῦσε ἀπὸ τὸ 1697 (κώδ. Ἰβήρων 251). Τὸν διαδέχθηκε ὁ Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος τὸ 1700 (βλ. ἐπομένη σημ.). Τὸ 1702 ὁ Πορφυρόπουλος ἦταν ἤδη δάσκαλος στὴ σχολὴ τοῦ Βουκουρεστίου· βλ. A. Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leur professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 373 κέ. Ἐὰς προστεθῆ ἔδω ἐπ' εὐκαιρία ὅτι στὸν Τίρναβο, Θερινὴ ἔδρα τῶν μητροπολιτῶν Λαρίσης, εἶχαν λειτουργήσει καὶ στὸ παρελθὸν σχολεῖα, μᾶλλον ἐφῆμερα. Συγκεκριμένα, ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος μαρτυρεῖ ὅτι ὁ κακότροπος μὲν ἀλλὰ καὶ λογιότατος μαθητῆς τοῦ Εὐγένιου Γιαννούλη Ἀναστάσιος Παντοδύναμος πρῶτον μὲν εἰς Τύρναβο, κῶμην μεγίστην τῆς Θεσσαλίας, παραγενόμενος ἐσχολάρχει ἐπὶ χρόνους τινάς (βλ. Σπ. Λάμπρου, «Βίος Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ ὑπὸ Ἀναστασίου Γορδίου», *Νέος Ἑλληρομνήμων* 4, 1907, 60). Ἡ διδασκαλία τοῦ Παντοδύναμου στὸν Τίρναβο πρέπει νὰ τεθῆ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ θητεία του ὡς δασκάλου στὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως: 1662-1665, κατὰ τὸν Τ. Γριτσόπουλο (*Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῇ*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1966, σ. 208). Τὸ 1678 (2 Ὀκτωβίου) ὁ ἄγνωστος ἕως πρόσφατα λόγιος Ἀθανάσιος Λιοντάρης δηλώνει σὲ ἐπιστολὴ του ὅτι τὴν ἐν τῷ Τουρνάβῳ τοῦ νέου φροντιστηρίου ἐπιστάσιαν, διὰ μεσιτείας τοῦ πανιερωτάτου ἡμῶν δεσπότη (μεσιτεύοντος οὐκ ὀλίγως καὶ τοῦ λογιωτάτου ἀρχidiaκόνου) ἐνεχειρίσθημεν' (βλ. Δῆμητρας Χατζημάνου, «Ὁ λόγιος καὶ διδάσκαλος Ἀθανάσιος Λιοντάρης καὶ ἡ ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία του», *Τρικαλιὰ* 13, 1993, σ. 87). Δεσπότης Λαρίσης ἦταν τότε ὁ Ἰάκωβος (1674-1679), μετέπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ μνημονεύμενος ἀρχidiaκόνος ἦταν ὁ κατόπιν Ἰωαννῶν Κλήμης (1680-1714). Ὁ Λιοντάρης μαρτυρεῖται στὸν Τίρναβο ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1679. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1681 βρισκόταν ἤδη στὰ Ἰωάννινα (Χατζημάνου, ὁ.π., σ. 71-72). Φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ἰακώβου ὡς οἰκουμηνικοῦ πατριάρχου τὸ 1679 καὶ τοῦ Κλήμη ὡς μητροπολίτη Ἰωνίνων τὸ 1680 ἡ σχολὴ ἔκλεισε καὶ ὁ Λιοντάρης ἀκολούθησε τὸν φίλο του Κλήμη στὰ Ἰωάννινα, ὅπου μαρτυρεῖται ὡς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1682 (αὐτόθι, σ. 99-102). Γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς νέας σχολῆς Τίρναβου ἀπὸ τὸν Παρθένιο Λαρίσης (1688-1720) βλ. καὶ Μ. Παρτανίνα, *Σχεδιάσμα...*, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 82. Γιὰ τὶς φιλεκαπιδευτικὲς πρωτοβουλίες τοῦ Παρθενίου βλ. παρακάτω (καὶ σημ. 12 καὶ 13).

λόπουλο (1700-1704 ἢ 1705),⁹ ὅπως συνάγεται ἀπὸ μακρὰ σημειώματα στοὺς κώδικες ποὺ ἀντέγραψε κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (βλ., κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ γραφῆς των, τοὺς κώδ. Ἰβήρων 251, 247, 245, 244, 112, 243, 234, ποὺ περιέχουν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ὑπομνήματα σὲ ἀριστοτελικὰ ἔργα, ἐγχειρίδια ρητορικῆς, γραμματικῆς κλπ.). Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1705 ὁ Νεόφυτος βρισκόταν στὴ Λάρισα, ἀλλὰ τὸν Νοέμβριο τοῦ ἰδίου ἔτους καὶ πάλι στὸν Τίρναβο (κώδ. Ἰβήρων 234). Στὸν Τίρναβο ἐπίσης μαρτυρεῖται τὸν Ἀπρίλιο καὶ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1707 (κώδ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων 354¹⁰ καὶ Ἰβήρων 234). Κατόπιν ἐπέστρεψε, φαίνεται, ὁ Νεόφυτος στὸ Ἅγιον Ὄρος, γιατί ἐνῶ μέχρι τότε φέρεται ἀπλῶς ὡς ἱερομόναχος Ἰβηρίτης, ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1710 καὶ ἐξῆς ὑπογράφει συχὰ ὡς ἱερομόναχος καὶ προηγούμενος Ἰβηρίτης.¹¹ Ἐπειδὴ δὲ ἡ θητεία τῶν προηγούμενων στὰ ἰδιόρρυθμα μοναστήρια ἦταν ἐτήσια, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Νεόφυτος ἔμεινε στὸ Ἅγιον Ὄρος ἕνα τουλάχιστον χρόνο. Ὅχι ὅμως πολὺ περισσότερο, ἀφοῦ, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, στὶς 3 Ἰανουαρίου 1710 ἦταν ἤδη ἐγκατεστημένος στὴν Κοζάνη ὡς σχολάρχης καὶ ἱεροκήρυκας. Ἀλλὰ καὶ πάλι ὄχι γιὰ πολὺ, γιατί τὸ 1711 ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1712 ὁ τότε μητροπολίτης Λαρίσης Παρθένιος (1688-1720)¹² ἔδρουσε στὰ Τρίκαλα σχολεῖο καὶ μετεκάλεσε, φαίνεται, ἐκεῖ τὸν Νεόφυτο ὡς δάσκαλο. Σὲ λόγῳ του ὁ Νεόφυτος ἐγκωμιάζει τὸν λόγιό ἱεράρχη, ὀποῦ θεοσόφως καὶ πνευματοκινήτως εἰς τὰς θεοφρονητοὺς ἡμέρας τῆς ἀοχιερωσύνης του ἐσύστησε σχολεῖον ἐλληνικῶν μαθημάτων εἰς μὲν τὴν περιήφημον πολιτείαν Τυρνάβου πρὸ χρόνων ἰκανῶν, νῦν δὲ καὶ εἰς τὴν θαυμαστήν καὶ περιλάλητον πολιτείαν καὶ μητρόπολιν Τρικκάλων ἐσύστησεν ὄχι μόνον ἐλλη-

9. Ὁ Ἀναστάσιος Παπαβασιλόπουλος (ἢ Παπα-Βασιλείου) ἐδίδασκε φιλοσοφία καὶ ρητορικὴ στὴ σχολὴ τοῦ Τυρνάβου ἀπὸ τὸ 1700 (βλ. χρονολογημένες ἐπιστολές του στοῦ Εὐλ. Κουρίλα, «Ἀναστάσιος ἱερεὺς Παπαβασιλόπουλος Ἰωαννίτης καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία του», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 3 (1954) 765 κέ., εἰδικότερα σ. 776, 4 (1955) 333 κέ. σὲ πολλὰς συνέχειες). Ὁ Παπαβασιλόπουλος μαρτυρεῖται στὸν Τίρναβο ὡς τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1704 (αὐτόθι, σ. 775), πιθανότατα ὅμως ἡ διδασκαλία του παρατάθηκε ὡς τὸ 1705 (κώδ. Ἰβήρων 234). Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1707 πάντως εἶχε ἤδη ἐπιστρέψει στὰ Ἰωάννινα (βλ. Κ. Θ. Κυριακόπουλου, *Μελέτιος (Μῆτρος) Ἀθηνῶν, ὁ Γεωγράφος, 1661-1714*, Ἀθήνα 1990, σ. 363-364).

10. Ν. Α. Βέης, *ἔ.π.*, σ. 366.

11. Βλ. τὸ σημείωμα τῆς 3ης Ἰανουαρίου 1710, ποὺ παρατέθηκε παραπάνω.

12. Γιὰ τὸν Παρθένιο καὶ τὸ σχολεῖο τῶν Τρικκάλων βλ. Ἐλένης Ἀγγελομάτη-Τσουγιαράκη, «Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς οικονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς ζωῆς τῆς Λάρισας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 3 (1990) 280, 293-296.

νικῶν μαθημάτων, ἀλλὰ καὶ μουσικῶν ἁσμάτων καὶ τερετισμάτων, με συνδιόκειψιν καὶ συνθέλῃσιν τῶν ἐντιμωτάτων κληρικῶν καὶ ἀρχόντων.¹³ Ὁ ἐγκωμισατικὸς αὐτὸς λόγος πρὸς Παρθένιον Λαρίσης εἶναι ἀχρονολόγητος, ἀλλὰ πάντως τὴν 25ῃ Μαρτίου 1712 μαρτυρεῖται ἤδη ἐν Τρίκκῃ ὁ διδάσκαλος τῆς ἐν Τρίκκῃ σχολῆς Νεόφυτος.¹⁴ Ὅπως στὴν Κοζάνη, ἔτσι καὶ ἐδῶ ὁ Νεόφυτος συνδύασε τὰ διδακτικὰ τοῦ καθήκοντα μὲ τὸ ἔργο τοῦ

13. Μ. Ι. Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων*, Ἀθήνα 1939, σ. 190-191, ὅπου ὅμως τὸ παρατιθέμενο ἀπόσπασμα ἀποδίδεται στὸν Νεόφυτο Χρηστόπουλο («τὸν ἐξ Ἰωαννίνων»). Γιὰ τὴ σύγχυση τοῦ Νεοφύτου πρὸς ἄλλον ὁμόνομό του Ἰωαννίτη βλ. παρακάτω σημ. 19.

14. Ἔτσι ὑπογράφει σὲ ἐπιστολὴ (χρονολογημένη τὸ «αἰμιβ', Μαρτίου κε'») πρὸς κάποιον μουσικολογιώτατον Μάρκο (βλ. Ἀγ. Τσελίκα, *Τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης Χίου «Ὁ Κοραΐς»*, Ἀθήνα 1984 (ἀνατύπωση ἀπὸ τὰ *Χιακὰ Χρονικά*), σ. 37, κώδ. 16, ποῦ περιέχει πάμπολλες ἐπιστολὲς λογίων τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα κυρίως). Ἄς προστεθῇ ὅμως ἐδῶ ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ ζῆ στὰ Τρίκαλα καὶ κάποιος ἄλλος λόγιος, ὄνοματι Νεόφυτος Κορφαλῶνης, ἱερεὺς Κρής. Συγκριμένα, στὸν ἀγιορειτικὸ κώδικα τῆς Λαύρας Μ 100 (ποῦ ἀποτελεῖ συναγωγὴ ἐπιστολῶν διαφόρων λογίων κλπ. πρὸς τὸν μητροπολίτη πρώην Ἀρτης Νεόφυτο Μαυρομάτη) περιέχονται καὶ τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Νεόφυτου Κορφαλῶνη ἐκ Τρίκκης (φφ. 14-17). Στὴν πρώτη, χρονολογημένη τὴν 1ῃ Ἰουνίου 1712, ὁ Νεόφυτος Κορφαλῶνης γράφει μεταξὺ ἄλλων ὅτι ... διαμένω τὸ γε νῦν ἔχον ἐν οἷς ἐργάζομαι συμβιβασμὸς μεταξὺ ἐμοῦ τε καὶ τῶν Τρικκαίων, ἔστ' ἂν ὁ τοῦ χρόνου ἐνιαύσιος κίνλος ἀποπερατωθῇ. Εἶναι προφανὲς ὅτι μὲ τὴ φράση αὐτὴ ὑποδηλώνεται κάποια ἐτήσια σύμβαση τοῦ Κορφαλῶνη μὲ τοὺς Τρικκαίους, ἀλλὰ εἶναι ἄδηλο τὸ περιεχόμενό της. Ἐπρόκειτο γιὰ ἀνάθεση διδασκαλίας στὸ σχολεῖο τῶν Τρικάλων; Πιθανῶς. Στὴν περίπτωσή αὐτῆ ὁ διδάσκαλος Νεόφυτος τῆς ἐπιστολῆς τοῦ 1712 στὸν χιακὸ κώδικα εἶναι ἐνδεχομένως ὁ Κορφαλῶνης καὶ ὄχι ὁ Νεόφυτος Χρηστόπουλος. Ὡς διδάσκαλο Τρίκκης πάντως σημειώνει τὸν Νεόφυτο Κορφαλῶνη ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης («Νεόφυτος Μαυρομάτης», *Ρωμανὸς ὁ Μελωδός*, 1932-33, σ. 167) καὶ ὁ ἐκ τοῦ Εὐστρατιάδη ἀντλῶν Τρ. Εὐαγγελίδης (*Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τόμ. 1, σ. 229). Γιὰ νὰ ὁλοκληρωθοῦν τὰ περὶ Κορφαλῶνη—ἀγνώστου ἕως τώρα ἀπὸ ἄλλη πηγὴ— ἄς προστεθῇ ἀκόμη ὅτι ἀπὸ τὴ δεύτερη ἐπιστολὴ του πρὸς Νεόφυτο Μαυρομάτη, ἐκ Τρίκκης καὶ αὐτῆ, χρονολογημένη τὴν 27ῃ Ἰανουαρίου 1717, συνάγεται ὅτι ὁ Νεόφυτος Κορφαλῶνης εἶχε ἔλθει στὰ Τρίκαλα (πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰούνιο 1712) ἀπὸ τὴν Καστοριά, ὅπου εἶχε μαθητεύσει κοντὰ στὸν κὺρ Μεθόδιον (προφανῶς τὸν Ἀθηρακίτη), μὲ τὸν ὅποιον ὁ Νεόφυτος Μαυρομάτης συνδεόταν μὲ ἄκραν φιλίαν. Ὁ Μεθόδιος Ἀθηρακίτης μάλιστα εἶχε ἐμπιστευθῆ στὸν Κορφαλῶνη κάποιον ἀνιψιὸ τοῦ Νεόφυτου Μαυρομάτη ὄνοματι Φραγκίσκο γιὰ νὰ τοῦ διδάξῃ τὴ λατινικὴ. Ἡ τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ Κορφαλῶνη πρὸς τὸν Νεόφυτο Μαυρομάτη φέρει τὴν ἀτελεῖ χρονολογικὴ ἔνδειξη: *Μοινημιώνος γ' ἱσταμένον*, δηλ. 3 Μαρτίου. Πρέπει ὅμως ἀδιστακτικῶς νὰ χρονολογηθῆ στὸ 1717, ἀφοῦ ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὁποία γράφτηκε ἦταν ἴδια μὲ ἐκεῖνη τῆς δεύτερης ἐπιστολῆς (ἀπὸ 27 Ἰανουαρίου 1717), δηλ. ἡ ἀδημονία τοῦ Νεόφυτου Κορφαλῶνη νὰ ἀπολυθῆ ἐκ τοῦ δεσμοτηγίου, ὅπου ἐκρατεῖτο, ἄγνωστο γιὰ ποῦ λόγῳ.

ιεροκήρυκα. Στὸν κώδ. Ἰβήρων 350, ποὺ περιέχει ποικίλα κείμενα τοῦ Νεοφύτου, περιέχεται καί: Ἐν Νοεμβρίου ἢ τῶν Ἀρχαγγέλων Διδαχὴ γεγυνοῦσα εἰς Τρίκλιν κατὰ τὸ ,αφια', ἡμέρα δ', ἐν τῇ μητροπόλει. Ἐπίσης στὸν κώδ. Ξενοφώντος 538, σ. 745 κέ. Διδαχὴ εἰς τὸν θεῖον καὶ φοικτόν νιπτῆρα, συλλεχθεῖσα σὺν μόχθῳ παρὰ τοῦ κῆρ Νεοφύτου εἰς Τρίκλιν, ἦτοι τὰ Τρίκαλα, ἐν ἔτει ,αφιβ' ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ κῆρ Παρθενίου Λαρίσης.¹⁵

Στὸν κώδ. Ἰβήρων 619 περιέχονται αὐτόγραφες διδαχὲς τοῦ Νεοφύτου, ποὺ ἐκφωνήθηκαν κατὰ διαφόρους περιστάσεις στὴ Λάρισα μετὰξὺ Μαρτίου 1715 καὶ Νοεμβρίου 1718.¹⁶ Στὸ σωζόμενο στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς μονῆς Ἰβήρων *Συνταγμάτιον περὶ ὀφεικίων* (Τεργόβιστο 1715) τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ ὑπάρχει τὸ ἐξῆς —ἀνέκδοτο ὡς τώρα— σημείωμα: Ἐλαβον τοῦτο δωρεὰν παρὰ τοῦ μακαριωτάτου καὶ σοφωτάτου πατριάρχου Ἱεροσολύμων κῆρ Χρυσάνθου, ὅτε κατήλθεν εἰς τὴν ἡμετέραν Ἑλλάδα κατὰ τὸ ,αφισ' ἔτος τὸ σωτήριον ἐν μηνὶ Ὀκτωβρίῳ ια'. Νεόφυτος προηγουμένος τῶν Ἰβήρων... ἐξῆλθε δὲ τῆς Λαρίσης ὁ μακαριώτατος τῇ κγ' Νοεμβρίου, ἡμέρα Παρασκευῆ πρωί, ἐλενσόμενος εἰς Ἀμπελάκια.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1719 ὁ Νεόφυτος εἶχε ἤδη ἐπιστρέψει στὴ μονὴ Ἰβήρων, ὅπως συνάγεται ἀπὸ σημείωμα τοῦ κώδ. Ξηροποτάμου 293, φ. 162: Τὸ παρὸν Τριώδιον καὶ Πεντηκοστάριον ἐγράφη διὰ χειρὸς καμοῦ

15. Λ. Πολίτη - Μ. Ι. Μανούσκα, *Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἀγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 221. Ὅτι ὁ κῆρ Νεόφυτος τοῦ σημειώματος ἦταν ὁ Χρηστόπουλος δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ἀφοῦ ἡ ἀμέσως προηγουμένη στὸν κώδικα διδαχὴ ἐπιγράφεται: *Νεοφύτου προηγουμένου Ἰβηρίτου, τῇ Κυριακῇ ε' τοῦ Λουκά*.

16. Κατὰ τὴν περιγραφή τοῦ κώδικα στὸν Κατάλογο τοῦ Σπ. Λάμπρου (τόμ. 2, σ. 186-87) παραλείπονται τὰ σημειώματα, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Νεόφυτος προσδιόριζε τὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο ἐκφωνήσεως τῆς κάθε διδαχῆς. Ἀξίζει νὰ παρατεθῆ ἐδῶ τὸ ἐκτενέστερο ἀπὸ τὰ σημειώματα αὐτὰ (φ. 178β), κατ' ἀντιγραφή τοῦ Ἰβηρίτη γέροντα Θεολόγου (βλ. παραπάνω, σημ. 4): *Τῷ ,αφιε' τῷ σωτηρίῳ, Μαΐου κέ', ἡμέρα Σαββάτω, ἐν Λαρίσῃ, παρόντος τοῦ μητροπολίτου Λαρίσης κῆρ Παρθενίου καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Φαρσάλων κῆρ Φιλοθέου καὶ συνδρομῆς ἰκανῆς τοῦ λαοῦ ἐσχεδιάσται δὲ οὕτως ἀπλοῦκῶς καὶ ἐν συνόψει παρ' ἐμοῦ Νεοφύτου προηγουμένου Ἰβηρίτου*. Τῇ διδαχῇ τοῦ Νεοφύτου, ποὺ ἐκφωνήθηκε τὴν 20ῃ Μαΐου 1717 εἶχε ὑπόψη του καὶ ὁ Μ. Γεδεὼν (*Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες*, Ἀθήνα 1936-39, σ. 237), ὁ ὁποῖος ὁμῶς υποθέτει ὅτι ἐκφωνήθηκε στὰ Τρίκαλα, ἔδρα τότε τῆς μητροπόλεως Λαρίσης. Στὸν κώδ. Ἰβήρων 619 ὡστόσο δηλώνεται ρητὰ (φ. 182) ὅτι ἐκφωνήθηκε ἐν τῷ ,αφισ', Μαΐου κ', εἰς Λάρισαν. Φαίνεται ὅτι ὁ Γεδεὼν εἶχε ὑπόψη του ἄλλον κώδικα, τὸν ὁποῖο δὲν δηλώνει. Ἀρκεῖται μόνον νὰ ὑποσημειώσει ὅτι: «Περὶ Χρηστοπούλου θὰ γράψω κατ' ἕκτασιν ἄλλοτε, ὅτε καὶ τὰς πηγὰς ἐξ ὧν ἠρύσθηθην θὰ μάθῃ ὁ ἀναγνώστης»!

τοῦ εὐτελοῦς *Καλλινίκου μοναχοῦ* διὰ ἐξόδου τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου κυρίου *Νεοφίτου ἐκ τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων, ἐπὶ ἔτος αψιθ' ἐν μηνὶ Δεκεμβρίου κ'.*¹⁷ Σὲ κάποια περίοδο τῆς ζωῆς του, πιθανῶς τὸ 1720, ὁ Νεόφυτος ταξίδεψε στὴν Κωνσταντινούπολη (κώδ. Ἰβήρων 650). Ἀπὸ τὴν Πόλη, φαίνεται, κατευθύνθηκε στὸ Βουκουρέστι, προσκαλεσμένος ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Νικολάο Μαυροκορδάτο (1715-1716, 1719-1730), γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴν ἐκπαίδευση τῶν νεαρῶν τότε Κωνσταντίνου (1711-1769) καὶ Ἰωάννη (1712-1747) Μαυροκορδάτου. Ὡς διδάσκαλος τῶν *μπεϊζαντέδων* —προφανῶς στὸ Βουκουρέστι— μαρτυρεῖται τὸν Μάρτιο τοῦ 1721.¹⁸ Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ τελευταία χρονικὰ μνεία τοῦ Νεοφύτου Χρηστοπούλου. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπέστρεψε στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ πέθανε στὴ μονὴ Ἰβήρων, στὴν ὁποία ἄφησε τὴν ἀξιόλογη βιβλιοθήκη του, μὲ χειρόγραφα καὶ ἔντυπα βιβλία, πού σώζονται ἕως σήμερα.¹⁹

Ἔργα τοῦ Νεοφύτου, ὅλα σχεδὸν ἀνέκδοτα, εἶναι τὰ ἐξῆς:

α' — Διδαχὲς (κώδ. Ἰβήρων 350, 606, 619, 650, Ξενοφ. 538).²⁰

β' — Κανόνες στὴ Θεοτόκο Πορτατίσινα (κώδ. Ἰβήρων 411, 619, 650) καὶ στὰ Χριστούγεννα (κώδ. Ἰβήρων 650).

17. Σωτ. Καδῆ, «Σημειώματα χειρογράφων τῶν μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Μονὴ Ξηροποτάμου», *Βυζαντινά* 14 (1988) 358.

18. Στὸ ἀντίτυπο τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ *Περὶ καθηκόντων* (Βουκουρέστι 1719) ἔργου τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου φέρεται ἡ σημείωση: *Εἴληφα προῖκα τὸ παρὸν τῷ ἐκλαμπροτάτῳ καὶ σοφοτάτῳ αὐθέντῃ καὶ ἡγεμόνι Ἰωάννῃ Νικολάῳ Ἀλεξάνδρου, βοεβόδα πάσης Οὐγγροβλαχίας, τῷ ἐμῷ μετὰ Θεὸν εὐεργέτῃ, τῷ ἁρκά Μαρτίου ιδ', ἡμέρα δευτέρᾳ. Νεόφυτος προηγουμένος Ἰβηρίτης καὶ διδάσκαλος τῶν μπεϊζαντέδων.* Παρόμοια σημείωση, μὲ τὴν ἴδια χρονολογία, ὑπάρχει καὶ στὸ ἐπίσης ἰβηριτικὸ ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου *Ἱερὰ Ἱστορία, ἧτοι τὰ Ἰουδαϊκὰ* (Βουκουρέστι 1716). Ἐνας ἄλλος γιὸς τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου —ἀπὸ προηγούμενο γάμο του—, ὁ Σκαρλάτος (1701-1726), ἦταν τότε ὄχι μόνο πολὺ μεγάλος στὴν ἡλικία γιὰ νὰ συνδιδάσκεται μὲ τοὺς δύο δεκάχρονους ἀδελφούς του, ἀλλὰ καὶ πολὺ προχωρημένος στὶς σπουδές του, ἀφοῦ ἤδη τὸ 1716 ὁ Χρῦσανθος Νοταρὰς δημοσιεύει τὴ γνωστὴ *Εἰσαγωγή εἰς τὰ γεωγραφικὰ καὶ σφαιρικὰ...* ἀξιῶσει τοῦ ἐκλαμπροτάτου καὶ περιβλέπτου κυρίου Σκαρλάτου Μαυροκορδάτου... βλ. E. Legrand, *Généalogie des Maurocordato*, Παρίσι 1900, σ. 15 ἀρ. 24, σ. 16 ἀρ. 28, σ. 18, ἀρ. 29.

19. Δὲν πρέπει νὰ συγχέεται ὁ Νεόφυτος Χρηστόπουλος μὲ ἕνα ἐπίσης ἱερομόναχο καὶ προηγούμενο Ἰβηρίτη Νεόφυτο, πού καταγόταν ὁμοίως ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ ζοῦσε μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. καὶ ὡς τὸ 1800 τουλάχιστον (βλ. κώδ. Ξηροπ. 256 καὶ Γεδεών, ὁ.π., σ. 354).

20. Στὸν κώδ. Ἰβήρων 521, γραμμένο κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὸν Νεόφυτο, περιέχονται (φφ. 261-263β) καὶ δύο διδαχὲς ἀνεπίγραφες (α' — Ἄρχ. Ὁ Θεὸς ἐκεῖνος..., β' — Ἄρχ. Ἐνας ἄνθρωπος εἶχε...). Πρόκειται πιθανῶτα γιὰ κείμενα τοῦ Νεοφύτου.

γ' — *Θρηνοψαλμία εις τὸν θάνατον τοῦ ἀρχidiaκόνου Ἰακώβου* τοῦ Κυπρίου²¹ (κώδ. Ἰβήρων 650).

δ' — Στίχοι ἐγκωμιαστικοὶ στὸν δάσκαλό του Ἀναστάσιο Παπαβασιλόπουλο (κώδ. Ἰβήρων 91 καὶ 110).^{21α}

ε' — Ἐπιστολὲς στὸν δάσκαλό του Μάρκο Πορφυρόπουλο (κώδ. Ἰβήρων 350 καὶ Χίου 16).²²

ζ' — Βίος τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτη, μεταφρασμένος ἀπὸ

21. Ὁ Ἰάκωβος ὁ Κύπριος ἐμφανίζεται στὸν Τίρναβο ταυτόχρονα μὲ τὸν ἐπίσης Κύπριο Μάρκο Πορφυρόπουλο (βλ. σημ. 8). Πιθανῶς ἤλθαν μαζί στὴ Θεσσαλία. Ἦταν κι αὐτὸς μαθητὴς τοῦ Ἀναστασίου Παπαβασιλόπουλου καὶ ἐγκωμίασε τὸν δάσκαλό του καὶ τὸ βιβλίον του *Λευχειμονοῦσα Ρητορικὴ* μὲ ἐπιγράμματα (βλ. I. Συκουτρῆ, «Ἰάκωβος ὁ Κύπριος», *Κυπριακὰ Χρονικά* 1 (1923) 309-311, καὶ Κουρίλα, *ἔ.π.*, τόμ. 3 (1954) 1149, τόμ. 4 (1955) 633, 745-46). Ὁ Παπαβασιλόπουλος σὲ ἐπιστολὴ του (Τίρναβος, 20 Ἰανουαρίου 1701) ἀναφέρεται ἐπαινετικὰ σὲ αὐτόν: *ὁ σὺν ἔμοι τὸν βίον διαμετρῶν κῆρ Ἰάκωβος, ὁ ἐν ἱεροδιακόνις ἐλλόγγμος καὶ τοῖς τῶν σπουδαίων ἐγκρίτοις συναμιλλώμενος* (Κουρίλας, *ἔ.π.*, σ. 776). Αὐτόθι, σ. 773-774, ἐπιστολὴ τοῦ Παπαβασιλόπουλου πρὸς αὐτόν καὶ ἀπαντητικὴ τοῦ Ἰακώβου *Λαρίσσηθεν* (ἀχρόνιστες). Ἀλληλογραφία τοῦ Ἰακώβου μὲ τὸν Παπαβασιλόπουλο καὶ τὸν Πορφυρόπουλο διασώζει καὶ ὁ κώδ. Μηλεῶν 73, φφ. 46-53: Ἀναστάσιος Ἰακώβω (11 Ἰανουαρίου 1703), Ἀναστάσιος Ἰακώβω ἀρχidiaκόνω Λαρίσσης (24 Φεβρουαρίου 1705), Ἰάκωβος Κύπριος Ἀναστασίω (ἀχρόνιστη), Μάρκος (Πορφυρόπουλος) Ἰακώβω (1712)· βλ. Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, «Κατάλογος τῶν ἑλλήν. χειρογράφων τῆς ἐν Μηλέαις βιβλιοθήκης», *Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ* 5 (1901) 46. Ἄς προστεθῆ ἔδῳ ὅτι ἡ φερομένη στὸν κώδ. Χίου 16 (βλ. σημ. 14) ὡς ἐπιστολὴ Ἀναστασίου Γορδίου τῷ λογιωτάτῳ κῆρ Ἰακώβω (Τίρναβος, 3 Νοεμβρίου 1702) εἶναι στὴν πραγματικότητά ἡ μνημονευομένη παραπάνω ἐπιστολὴ τοῦ Ἀναστασίου Παπαβασιλόπουλου πρὸς τὸν Ἰάκωβο (Κουρίλας, *ἔ.π.*, σ. 778-779), μόνο πού στὸν κώδ. Χίου 16 σώζεται χρονολογημένη (βλ. Τσελίκα, *ἔ.π.*, σ. 36). Στὸ ἀντίτυπο τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ Τόμου Ἀγάτης (Ἰάσιο 1698) τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων φέρεται τὸ σημείωμα: *Τοντὶ τὸ τῆς ἀγάτης ἀγαπητὸν βιβλίον, ὅπερ τῶντι παπιδομάστιξ ἐστίν, ἔλαβον τῷ λογιωτάτῳ ἐν ἱεροδιακόνις κυρίῳ Ἰακώβω τῷ Κυπρίῳ καὶ δευτερεῶντι τοῦ ἀγίου Λαρίσσης, τῷ ἐν Χριστῷ μοι ἀδελφῷ καὶ συμφροντιστῇ, δωρεὰν τῷ ἀψς' Μαῖου κθ', ἡμέρᾳ δ' εἰς Τύρναβον. Νεόφυτος Χριστόπουλος Ἰβηρίτης.* Φαίνεται ὅτι ὁ Ἰάκωβος διαδέχθηκε τὸν Παπαβασιλόπουλο ὡς σχολάρχῃ Τίρναβου. Τὸ 1714 πάντως μαρτυρεῖται ὅτι δίδασκε ἤδη φιλοσοφικὰ μαθήματα στὸ ἐκεῖ σχολεῖο (βλ. Σπ. Λάμπρο, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 13 (1916) 354-355). Ζοῦσε ἀκόμη ὁ Ἰάκωβος καὶ μετὰ τὸ 1720, ἀφοῦ μὲ στίχους του ἐγκωμίασε τὸν νέο μητροπολίτη Λαρίσης Γαβριήλ (1720-1733)· βλ. I. Σακκελιῶνος, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλιοθ. τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1892, σ. 165, κώδ. 910.

21α. Ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν Κουρίλα, *ἔ.π.*, τόμ. 3 (1954) 1030, 1150, τόμ. 4 (1955) 634-635.

22. Γιὰ τὸν κώδ. Χίου 16 βλ. σημ. 14.

τὸν Νεόφυτο στὴν κοινὴ γλώσσα (κώδ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων 354, Ἄγ. Στεφάνου Μετεώρων 56 καὶ Ἰβήρων 350).²³

Σύμφωνα μὲ τὰ χρονολογικὰ δεδομένα ποὺ ἐκτέθηκαν παραπάνω, ὁ Νεόφυτος Χρηστόπουλος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐγκαταστάθηκε στὴν Κοζάνη νωρίτερα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1708 ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1709. Μαρτυρεῖται ἀσφαλῶς ἐκεῖ, ὡς σχολάρχης καὶ ἱεροκέρυκας, ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο ὡς τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1710. Ἡ θητεία του ὅμως στὴν Κοζάνη δὲν παρατάθηκε ἐπὶ πολὺ, ἀφοῦ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1711 τὸν βρίσκουμε ἐγκατεστημένο ἤδη στὰ Τρίκαλα.

3. Διάδοχος τοῦ Νεοφύτου στὴ σχολαρχία τῆς Σχολῆς Κοζάνης ἦταν ὁ μαθητὴς του Γεώργιος Παρακείμενος, τῆ θητεία τοῦ ὁποῦ ὁ Χαρίσιος Μεγδάνης προσδιόρισε στὰ ἔτη 1694-1707 περίπου. Πρέπει ὅμως τώρα νὰ μετατεθῆ στὰ μετὰ τὸ 1711 χρόνια. Κατ' ἀνάγκη ἐπομένως πρέπει ἐπίσης νὰ μετατεθῆ καὶ ἡ σχολαρχία τοῦ διαδόχου τοῦ Παρακείμενου Σωτηρίου ἱερέως καὶ οἰκονόμου, τὴν ὁποία ὁ Μεγδάνης θέτει μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1707 καὶ 1728. Ἡ ἀνάγκη μεταθέσεως τῆς σχολαρχίας τοῦ Σωτηρίου κατὰ δεκαπέντε ἢ εἴκοσι ἔτη ἀργότερα προκύπτει καὶ ἀπὸ ὅσα γράφει γι' αὐτὸν ὁ ἴδιος ὁ Μεγδάνης, ὅτι δηλαδὴ ὁ Σωτήριος, ἐπὶ ἀρχιερατείας τοῦ Σερβίων Μελετίου (1734-1752), συνήργησε στὴ μεταφορὰ τῆς ἑδρας τῆς ἐπισκοπῆς ἀπὸ τὰ Σέρβια στὴν Κοζάνη, πράγμα ποὺ ἔγινε ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸ 1745.²⁴ Ἄλλωστε, ἀπὸ ἔγγραφο τοῦ Σερβίων καὶ Κοζάνης Μελετίου συνάγεται ὅτι ὁ Σωτήριος πέθανε μετὰ τὸ 1744 καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν 1η Δεκεμβρίου 1746, ὅποτε συντάσσεται τὸ ἔγγραφο, στὸ ὁποῖο πάντως ὁ Σωτήριος μνημονεύεται ὡς πρῶην οἰκονόμος καὶ ἐπίτροπος τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Κοζάνης ἀλλὰ ὄχι ὡς δάσκαλος.²⁵

Τέλος, γιὰ τὸν γνωστὸ δάσκαλο Σεβαστὸ Λεοντιάδη, ποὺ δίδαξε στὴν Καστοριά, τὴ Μοσχόπολη, ἀλλὰ καὶ στὴν Κοζάνη (τὸ 1728-1734 καὶ τὸ

23. Γιὰ τοὺς μετεωρικοὺς κώδικες καὶ τὴ μετάφραση τοῦ Νεοφύτου βλ. σημ. 7.

24. Γιὰ τὸν Παρακείμενο καὶ τὸν Σωτήριο βλ. Χαρίσιο Μεγδάνη, *ὁ.π.*, σ. 47-

50. Γιὰ τὴν μεταφορὰ τῆς ἑδρας τῆς ἐπισκοπῆς στὴν Κοζάνη βλ. Ν. Δελιαλῆ, *Ἐπισκοπικὰ Κοζάνης*, Κοζάνη 1972, σ. 18.

25. Ν. Δελιαλῆ, *Ἀναμνηστικὴ εἰκονογραφημένη ἔκδοσις Παύλου Χαρίση μετὰ ἱστορικῶν σημειώσεων περὶ τῶν ἐν Οὐγγαρία καὶ Αὐστρία ἐλληνικῶν κοινοτήτων*, Κοζάνη 1935, σ. 103-104. Ἐὰς προστεθῆ ἀκόμη ὅτι ὁ Γ. Ζαβίρας (*Νέα Ἑλλάς ἢ Θέστρον Ἑλληνικόν*, Ἀθήνα 1972², σ. 296) σημειώνει ὅτι κατεῖχε ἐπιστολὴ τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη «πρὸς τὸν Κοζάνης οἰκονόμον Σωτήριον Περὶ τοῦ τίς ἐστὶν ἡ τοῦ Μαγῶν βασιλεία». Φαίνεται ὅτι οἱ δύο ἄνδρες εἶχαν γνωριστῆ κατὰ τὰ χρόνια τῆς σχολαρχίας τοῦ Βούλγαρη στὴν Κοζάνη (βλ. παρακάτω).

1736-1738, κατά τὸν Μεγδάνη) ἄς προστεθῇ ἡ μαρτυρία τοῦ Θεοδωρήτου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, ὁ ὁποῖος, γιὰ νὰ στηρίξει κάποια ἐρμηνεία του περὶ Ἄντιχρίστου, ἐπικαλεῖται καὶ τὴ γνώμη τοῦ οἰκονόμου τῆς ἐν Καστορίᾳ ἐκκλησίας καὶ ἱεροκήρυκος Σεβαστοῦ ἐν λόγῳ εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον ρηθέντι ἐν Κοζάνῃ ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ σοφωτάτου Μελετίου ἐπισκόπου Σερβίων τοῦ Θεσσαλονικέως²⁶ (1734-1752).

4. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἀκόμα τοῦ Γ. Ζαβίρα καὶ τοῦ Κ. Κούμα ἐπικρατεῖ πλήρης ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στοὺς βιογράφους καὶ τοὺς μελετητὲς τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη γιὰ τὸν χρόνο τῆς διδασκτικῆς του θητείας στὰ Ἰωάννινα καὶ στὴν Κοζάνη.²⁷ Ρητὴ σχετικὴ μαρτυρία δὲν ὑπάρχει. Συνδυάζοντας ὅμως τὶς ὑπάρχουσες ἔμμεσες ἢ ἐπὶ μέρους μαρτυρίες πιστεύω ὅτι τώρα μπορεῖ νὰ λυθῇ τὸ πρόβλημα.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ὡς τὸν Μάρτιο τοῦ 1741 τουλάχιστον ὁ Βούλγαρης βρισκόταν στὴ Βενετία.²⁸ Φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ ἀργότερο ὡς τὰ τέλη τοῦ 1742 εἶχε φύγει ἀπὸ ἐκεῖ. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ συναχθῇ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἰωάννης Πρίγκος, πού τὸ ἔτος αὐτὸ ἐγκαταστάθηκε στὴ Βενετία καὶ ἐπιδίωξε νὰ γνωρίσει τοὺς λόγιους Ἕλληνας τῆς ἐκεῖ ἐλληνικῆς παροικίας, δὲν μνημονεύει ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς τὸν Βούλγαρη, τοῦ ὁποῖου πάντως τιμᾶ τὴ σοφία.²⁹ Τὸ 1745 ὁ Βούλγαρης δίδασκε ἤδη (ἀπὸ τὸ 1742 πιθανώτατα) στὰ Ἰωάννινα. Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ εἰδήσεις πού ἀφοροῦν τὶς σπουδὲς

26. [Θεοδωρήτου ἐξ Ἰωαννίνων], *Ἐρμηνεία εἰς τὴν ἱεράν Ἀποκάλυψιν*, Λιψία 1800, σ. 46, σημ. δ'. Ὁ μνημονευόμενος ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἦταν καὶ εἶναι ἡ μητρόπολις τῆς Κοζάνης. Ὡς ἱεροκήρυκας μαρτυρεῖται ὁ Σεβαστὸς Λεοντιάδης καὶ τὸ 1756 στὸν Τίρναβο· βλ. Παν. Φ. Χριστόπουλου, *Τὸ βιβλίον Ἡ Ἀλήθεια Κριτῆς...*, Ἀθήνα 1984, σ. 94 καὶ 154.

27. Τὶς κυριότερες ἀπὸ τὶς ἀντιτιθέμενες χρονολογικὲς ἐκτιμήσεις γιὰ τὶς μετακινήσεις τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη μεταξὺ 1742 καὶ 1753 συνοψίζουσι ὁ Στέφ. Μπέττης, «Μαρούτσηδες καὶ Μαρούτσειοι Σχολῆ», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 16 (1967) 223-224, 290-293, 296-298, καὶ ὁ Ν. Ψημμένος, *Κωνστ. Μ. Κούμα Ἐπιστολὴ πρὸς Φραγκίσκον Κ. Μαῦρον*, Ἀθήνα 1980, σ. 16-18.

28. Ἀθ. Καραθανάση, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας, 1534-1788», *Θησαυρίσματα* 9 (1972) 168, καὶ τοῦ ἴδιου, *Ἡ Φλαγγίνειος Σχολὴ τῆς Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 88-89.

29. Βαγγέλης Σκουβαρᾶ, *Ἰωάννης Πρίγκος...*, Ἀθήνα 1964, σ. 32-34, ὅπου ἀναφορὰς τοῦ Πρίγκου στὸν Γεώργιο Πατούσα, τὸν Ἀντώνιο Κατήφορο, τὸν Μακάριο Μαριδάκη κ.ἄ. ἀλλὰ ὄχι στὸν Βούλγαρη. Πρόκειται βέβαια γιὰ τεκμήριο ex silentio, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀνάξιο νὰ ληφθῇ ὑπόψην. Ἀργότερα ὁ Πρίγκος χρηματοδότησε τὴν ἐπανεκδόση τῆς Ὁρθοδόξου Ὁμολογίας τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη (Ἀμστερνταμ 1767)· βλ. αὐτόθι, σ. 160-162.

του Μονεμβασιώτη Ἰγνατίου Κεμίζου, μαθητῆ τοῦ Βούλγαρη στὰ Ἰωάννινα καὶ στὴν Ἀθωνιάδα. Ἡδὴ ἀπὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1744 ἦταν γνωστὴ ἡ πρόθεση τοῦ Κεμίζου ἀπιέναι ἐν Ἰωαννίνοις εἰς ἐπίδοσιν τῶν ὧν ἐφίεται ἐπιστημῶν.³⁰ Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ Πάσχα τοῦ 1745 βρισκόταν ἤδη ἐκεῖ.³¹ Ἐν Ἰωαννίνοις, κατὰ τὸ ἄμφε' ἔτος, ἔγραψε ὁ Ἰγνάτιος Κέμιζος τὸν κώδ. Μεγ. Λαύρας I-99, ὅπου μεταξὺ ἄλλων περιέχεται (φ. 143 κέ.) Ἰγνατίου τοῦ ἐκ Μονεμβασίας ἱεροδιακόνου ἐκ τῶν συνοουσιῶν τοῦ ἱεροδιδασκάλου αὐτοῦ κυρίου Εὐγενίου τοῦ Βούλγαρη Κατὰ Λατίνων...³² Ἀπὸ τὰ τέλη ὅμως τοῦ 1745 ὁ Βούλγαρης φαίνεται ὅτι δίδασκε στὴν Κοζάνη. Ὁ ἀγιορειτικὸς κώδ. Γρηγορίου 103, ποῦ περιέχει τὴ Λογικὴ τοῦ Βούλγαρη, γράφτηκε στὴν Κοζάνη τὴν 11η Φεβρουαρίου 1746 ἀπὸ κάποιον μὴ κατονομαζόμενον γραφέα, προφανῶς ὅμως μαθητὴ τῆς Σχολῆς Κοζάνης. Ἡ ἀντιγραφή ἐνὸς βιβλίου σὰν τὴ Λογικὴ ἀπαιτοῦσε ἀσφαλῶς χρόνον τουλάχιστον δύο μηνῶν. Μποροῦμε ἐπομένως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Βούλγαρης δίδασκε στὴν Κοζάνη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1745. Εἶναι δὲ γνωστὸ ὅτι ὁ Βούλγαρης καὶ στὰ Ἰωάννινα καὶ στὴν Κοζάνη καὶ στὴν Ἀθωνιάδα δίδασκε τὴ Λογικὴ του.³³ Ἄλλωστε πρὶν ἀπὸ τὸν Βούλγαρη καὶ στὴν Κοζάνη καὶ ἄλ-

30. Ἀγγελικῆς Νικολοπούλου, «Ἰγνατίου Κεμίζου λόγος ἐπιτάφιος στὸ Διαμαντὴ Ρύσιον», *Λαοικαὶ Σπουδαὶ* 5 (1980) 258-259.

31. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν δάσκαλο τῆς Πατριάρχας Βασίλειο Κουταληρό, γραμμένη στὴν Κωνσταντινούπολη λίγο μετὰ τὸ Πάσχα τοῦ 1745, ὁ ἱερομόναχος Ἀρσένιος τὸν πληροφορεῖ γιὰ τὶς κινήσεις δύο ἀποφοίτων τῆς Πατριάρχας: ... ὁ μὲν Ἰγνάτιος [Κέμιζος] σὺν τῷ Νεοφύτῳ [Καυσοκαλυβίτῃ] τὰ Ἰωάννινα ἔχει ἔρωτι ἠητορείας καὶ λατινικῶν... βλ. αὐτόθι, σ. 259.

32. Αὐτόθι, σ. 258, σημ. 4. Τὸς τελευταίους μῆνες τοῦ 1745 πάντως ὁ Κέμιζος βρισκόταν στὴ Βενετία, ὅπου ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τοῦ *Προσκνηταρίου* τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Ἡ ἄδεια τῶν βενετικῶν ἀρχῶν γιὰ τὴν ἔκδοση αὐτὴ φέρει χρονολογία 22 Σεπτεμβρίου 1745. Συνεπῶς τὸ βιβλίο ἐκδόθηκε κατὰ τοὺς ἐπόμενους μῆνες τοῦ 1745 (βλ. E. Legrand, *Bibliographie hellénique, XVIII siècle*, 1, Παρίσι 1918, σ. 338-339, ἀρ. 334). Πιθανῶς ὁ Κέμιζος διέκοψε τὶς σπουδές του στὰ Ἰωάννινα ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Βούλγαρη ἀπὸ ἐκεῖ γιὰ τὴν Κοζάνη. Ἄς προστεθῆ ἐδῶ ἡ διευκρίνιση ὅτι le protopapa Bulgari, τὸν ὁποῖο συνάντησε τὸ 1745 στὴν Κέρκυρα ὁ περιβόητος Καζανόβας, ἦταν ὁ Ἰωάννης Βούλγαρης (πρωτοπαπάς: 1738-1749) καὶ ὅχι ὁ —ἱεροδιάκονος ὡς τὸ 1775— Εὐγένιος Βούλγαρης, ὅπως ὑποθέτει ἡ Λουκία Δρούλια («Κ. Θ. Δημαράς, Ἀπὸ τῆ θεωρίας στὴν πράξη», *Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση στὴ Μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα 1994, σ. 15-16)· τὸ σχετικὸ χωρίο καὶ στὴν πρόσφατη —καὶ αὐθεντικότερη— ἔκδοση: Jacques Casanova de Seingalt, *Histoire de ma vie*, suivie de textes inédits; édition présentée et établie par Francis Lacassin, ἔκδ. Robert Laffont, Παρίσι 1993, σ. 329, 333. Τὴν ὑπόδειξη τῆς τελευταίας αὐτῆς ἐκδόσεως ὀφείλω στὸν Ἀλκη Ἀγγέλου.

33. Χαρίσιος Μεγδάνης, ὁ.π., σ. 52.

λοῦ τὸ πρόγραμμα διδασκαλίας φιλοσοφικῶν μαθημάτων περιλάμβανε ἀποκλειστικὰ τὰ κορυφαλιὰ ἢ ἄλλα ὑπομνήματα σὲ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ διδακτικὴ τοῦ θητεία στὴν Κοζάνη παρατάθηκε ὡς τὰ τέλη τοῦ 1748 ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1749, γιατί στίς 24 Φεβρουαρίου καὶ στίς 9 Ἰουνίου τοῦ 1749 ὁ Βούλγαρης μαρτυρεῖται ἀσφαλῶς στὰ Ἰωάννινα.³⁴ Ἐπίσης στίς 10 Ἀπριλίου 1752 γράφει Ἰωαννινοῦθεν στὸν Ἀγιοταφίτη ἱερομόναχο Ἀγάπιο.³⁵ Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1753 ὁ Βούλγαρης ἔφυγε ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τοῦ πατριάρχη Κυρίλλου Ε' (Σεπτ. 1752 - Ἰαν. 1757), προκειμένου νὰ τοῦ ἀνατεθῇ ἡ διεύθυνση τῆς Ἀθωνιάδας.³⁶ Βρισκόταν ἤδη στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Μάιο τοῦ 1753.³⁷

Εἰδικότερα, ὅτι ἡ θητεία τοῦ Βούλγαρη στὴ Σχολὴ Κοζάνης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τεθῇ στὴν περίοδο 1749-1752 ἢ 1753, ὅπως ὑποθέτουν πολλοί, ἀλλ' ὅτι εἶχε ἤδη λήξει τὸ ἀργότερο στίς ἀρχὲς τοῦ 1749 συνάγεται καὶ ἀπὸ μία ἄμεση καὶ δύο ἔμμεσες μαρτυρίες:

α' — Ἀνάμεσα στοὺς συνδρομητὲς τοῦ βιβλίου τοῦ Μπαλάνου Βασιλόπου-

34. Κ. Μέρτζιου, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ κρατικὸν ἀρχεῖον», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 15 (1940) 18-20. Κατὰ τὶς δύο παραπάνω χρονολογίες ὁ Βούλγαρης ὑπογράφει —μαζὶ μὲ τὸν μητροπολίτη Ἰωαννίνων καὶ ἄλλα πρόσωπα— ὡς μάρτυρας σὲ δύο ἀντίστοιχα ἔγγραφα ποὺ ἀφοροῦσαν τοὺς Μαρούτσηδες. Ἀπὸ ἓνα τρίτο ἔγγραφο ὅμως, τῆς 27ης Ἰουνίου 1749, ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἴδια ὑπόθεση, λείπει ἡ ὑπογραφή του. Ὁ Μέρτζιος συμπέρανε ὅτι ὁ Βούλγαρης δὲν ὑπέγραψε καὶ τὸ τρίτο ἔγγραφο, ἐπειδὴ στὸ μετὰξὺ εἶχε φύγει γιὰ τὴν Κοζάνη. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι προφανῶς αὐθαίρετο. Ἄλλωστε καὶ ἄλλοι μάρτυρες ποὺ ὑπέγραψαν τὸ πρῶτο καὶ τὸ δεύτερο ἔγγραφο δὲν ὑπογράφουν τὸ τρίτο.

35. Δ. Γκίνη, *Νομικὸν... Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. ιγ' καὶ σημ. 20· Ἀλκη Ἀγγέλου, «Τὸ χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας», *Νέα Ἑστία*, τχ. Χριστουγέννων 1963, σ. 91-92. Εὐχαριστῶ τὸν Ἀλκη Ἀγγέλου ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή μου ἀπόγραφο τῆς πρὸς Ἀγάπιον ἐπιστολῆς (ἀνέκδοτης ἀκόμη στὸν κώδ. ΕΒΕ 3059 [= Θεοφίλου Καμπανίας *Κοινάριον*, τόμ. Δ'] φφ. 281-282). Ὅτι ὁ Βούλγαρης δὲν ἰδιώτευσεν κατὰ τὴν δευτέρη αὐτῆ διαμονή του στὰ Ἰωάννινα, ἀλλὰ ἐδίδασκε, συνάγεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς χωρία τῆς ἐπιστολῆς: ... καὶ εἰς ἄλλους κόπους ἄλλων μαθημάτων τοῦ σχολείου περισσῶμαι... Ἐξεθέμην ἑλληνιστὶ καὶ τὴν τοῦ Γερονησιῶν Ὀρθοδοσίαν καὶ ἀκολουθῶ νὰ ἐκθέτω τὴν Ψυχολοσίαν... Τὴν Φυσικὴν Θεολοσίαν τοῦ αὐτοῦ δὲν ἔλαβον ἀκόμη, ὅμως τὴν προσμένω, καὶ γνώμην ἔχω τοῦ ποιῆσαι τὴν πραγματείαν ὀλίγη... νὰ τὴν κάμω εἰς τὰ σχολεῖα μας εὐχρηστον... Οἱ περὶ ἐμὲ μαθητεύοντες προσκυνουοῦσι ταπεινῶς τὴν ὑμετέραν σοφολογιότητα.

36. Ἀγγέλου, ὁ.π., σ. 92.

37. Τὴν Κυριακὴ τῆς Πεντηκοστῆς τοῦ 1753 (30 Μαΐου) ὁ Βούλγαρης ἐκήρυξε στὸν πατριαρχικὸ ναό· βλ. Σεργίου Μακρταίου, *ὑπομνήματα ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας*, ἔκδ. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, 3, Βενετία 1872, 219.

λου Ὀδοῦ *Μαθηματικῆς*, πού ἐκδόθηκε τὸ 1749/1750, σημειώνεται (τόμ. Γ', σ. 5) καὶ Ὁ ἐλλογιμώτατος κύριος Νικόλαος Μπαρκούσης, ὁ διδάσκαλος τῆς ἐν Κοζάνῃ σχολῆς.³⁸ Ὡς δάσκαλος στὴ Σχολὴ Κοζάνης μαρτυρεῖται ὁ Νικόλαος Μπάρκουσης (ἢ Μπάρκουσης ἢ Βάρκουσης ἢ Βαλκιζῆς) καὶ στὶς 20 Δεκεμβρίου 1753.³⁹ Εἶναι δὲ γνωστὸ ὅτι ἄμεσος διάδοχος τοῦ Βούλγαρη στὴ Σχολὴ Κοζάνης ἦταν ἀκριβῶς ὁ Νικόλαος Μπάρκουσης.⁴⁰ Ὡστε τὸ 1749/1750 ὁ Βούλγαρης δὲν ἦταν πιά σχολάρχης στὴν Κοζάνη.

β' – Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Θεόφιλος Παπαφίλου, ὁ μετέπειτα λόγιος ἐπίσκοπος Καμπανίας (πού ὑπαγόταν στὴ μητρόπολη Θεσσαλονίκης), ὑπῆρξε μαθητῆς τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη στὰ Ἰωάννινα καὶ κατόπιν στὴν Κοζάνη.⁴¹ Ἀλλὰ καὶ πάλι στὴν Ὀδὸν *Μαθηματικῆς* ἀναγράφεται μεταξὺ τῶν *Ἐκ Θεσσαλονίκης συνδρομητῶν καὶ Ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Καμπανίας κύριος Θεόφιλος ἐξ Ἰωαννίνων*. Ὡστε τὸ 1749 (ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 1750) εἶχε ἤδη λήξει ἡ μαθητεία τοῦ Θεοφίλου κοντὰ στὸν Βούλγαρη στὴ Σχολὴ Κοζάνης.⁴²

γ' – Κατὰ τὸν Ζαβίρα, μεταξὺ τῶν μαθητῶν πού ἀκολούθησαν τὸν Βούλ-

38. Καὶ στοὺς τρεῖς τόμους τῆς Ὀδοῦ *Μαθηματικῆς* ἀναγράφεται ὡς ἔτος ἐκδόσεως τὸ 1749. Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ β' τόμου δημοσιεύεται τὸ πορτραῖτο τοῦ συγγραφέα μὲ τὴν ἔνδειξη ὅτι χαράχτηκε τὸ 1750 μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ἄρχισε μὲν ἡ ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου τὸ 1749, περατώθηκε ὅμως τὸ 1750. Ὁ κατάλογος τῶν συνδρομητῶν, ὅπου καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Νικολάου Μπάρκουση καὶ τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας (βλ. παρακάτω), προτάσσεται τοῦ γ' τόμου σὲ ἐμφανῶς πρόσθετο ὀκτασέλιδο. Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν δύο αὐτῶν λογίων ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν κατάλογο συνδρομητῶν, πού δημοσιεύεται στὴν ἀρχὴ τοῦ α' τόμου. Εἶναι πιθανὸ ἐπομένως ἡ παραπάνω μνεία τοῦ Μπάρκουση καὶ τοῦ Θεοφίλου νὰ ἀνάγεται χρονικὰ στὶς ἀρχές τοῦ 1750.

39. Παν. Ἀραβαντινοῦ, *Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἰωάννινα 1960, σ. 134.

40. Χαρίσιος Μεγδάνης, *δ.π.*, σ. 55-56. *Αὐτόθι*, σ. 56-57, ὁ Μεγδάνης δημοσιεύει ἐπιγράμμα πού συνέθεσε ὁ Νικόλαος Μπάρκουσης ἐν τῷ ἐκκαυδεκάτῳ ἔτει τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Μελετίου Σερβίων καὶ Κοζάνης (1734-1752), δηλ. τὸ 1750. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐπιβεβαιώνει ὅσα σχετικὰ γράφει ὁ Μεγδάνης, ὅτι δηλ. ὁ Μπάρκουσης ἦλθε στὴν Κοζάνη τὸ 1749 καὶ ὑπηρέτησε ἀρχικὰ ὡς οἰκοδιδάσκαλος τῶν παιδιῶν τοῦ ἄρχοντα Ἰωάννη Σακελλαρίου καὶ κατόπιν, μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Βούλγαρη, ὡς δάσκαλος στὴ Σχολὴ Κοζάνης.

41. Χαρίσιος Μεγδάνης, *δ.π.*, 53: ὅστις [Θεόφιλος] καὶ μαθητῆς αὐτοῦ [τοῦ Βούλγαρη] εἰς Ἰωάννινα ἐχρημάτισε καὶ συνῆλθε μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν Κοζάνην πρὸς ὀλίγον ἔτι διαμείνας εἰς ἀκρόασιμ μαθημάτων ἀπολειπομένων.

42. Βλ. παραπάνω σημ. 38· πρβλ. Γ. Α. Στογιόγλου, *Ἱστορία τῶν ἐπισκοπῶν Μακεδονίας. Θεόφιλος Παπαφίλης, ἐπίσκοπος Καμπανίας*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 33 καὶ 37.

γαρη από τὰ Ἰωάννινα στήν Κοζάνη ἦταν καί ὁ Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλιώτης. Ἐπειδὴ ὁ Καβαλιώτης μαρτυρεῖται ἀπὸ τρεῖς τουλάχιστον σύγχρονες πηγές ὅτι τὸ 1750 ἦταν ἤδη δάσκαλος στήν πατρίδα του Μοσχόπολη, ἔπεται ὅτι ἡ μαθητεία του ὑπὸ τὸν Βούλγαρη στήν Κοζάνη εἶχε τότε λήξει.⁴³

Συμπέρασμα: Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης ἐδίδαξε α'—στὰ Ἰωάννινα (Σχολή Μαρούτση) ἀπὸ τὸ 1742 πιθανώτατα ὡς τὰ τέλη τοῦ 1745· β'— στή Σχολή Κοζάνης ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1745 ὡς τὰ τέλη τοῦ 1748 ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 1749· γ'—στὰ Ἰωάννινα (β' θητεία) ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1748 ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 1749—καί πάντως πρὶν ἀπὸ τὶς 24 Φεβρουαρίου 1749— ὡς τὴν ἄνοιξη τοῦ 1753.

Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

43. Ὁ Ζαβίρας (δ.π., σ. 320) σημειώνει ὅτι κατεῖχε χειρόγραφο μὲ στίχους τοῦ Καβαλιώτη, γραμμένους τὴν 20ῆ Μαΐου 1750 στή Μοσχόπολη. Τὸ 1750 ἐξ ἄλλου ἐκδόθηκε στή Μοσχόπολη ἡ Ὀκτώηχος, διορθωθείσα παρὰ τοῦ κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου τοῦ ἐκ Μοσχόπολεως (βλ. Θωμᾶ Παπαδόπουλου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, 2, Ἀθήνα 1986, ἀρ. 1101). Τέλος, σὲ ἐκτενὲς σημείωμα γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ κτηρίου τῆς Ἀκαδημίας τῆς Μοσχόπολεως τὸ 1750 γίνεται μνεία καὶ τοῦ ἰθύνοντος τοῦς διδασκαλικοὺς οἴακας σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου... Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλιώτου (βλ. Εὐσ. Γ. Κεκριδῆ, *Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλιώτης, 1718-1769*, Καβάλα 1991, σ. 95). Μολοντί ὁ Κεκριδῆς παραδέχεται ὅτι δὲν ὑπάρχει μαρτυρία γιὰ παρουσία τοῦ Καβαλιώτη στή Μοσχόπολη παλαιότερη τοῦ 1750, ὑποθέτει ὅτι ὁ Καβαλιώτης βρισκόταν στή Μοσχόπολη τὸ 1748 (αὐτόθι, σ. 35 καὶ 94) ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ 1746 (αὐτόθι, σ. 50 καὶ 54 σημ. 17).